

magasinet

By, marsk og geest 10

Kulturhistorisk årbog for Ribe-egnen

Udgivet af Ribe Lokalkiv & Den antikvariske Samling i Ribe
Liljebjerget
1998

Redaktion: Jakob Kieffer-Olsen (ansv.),
Susanne Benthien, Stig Jensen,
Søren Mulvad og Lillian Skønager

Lay-out: Lars Hammer

Tryk: Colourprint, Ribe

©: 1998 Forlaget Liljebjerget

Liljebjerget er navnet på Den anti-
kvariske Samling i Ribe's forlag.
Det blev oprettet i 1997 til minde
om og med testamentariske midler
fra Ellen og Christian Almhede.

Forlagets navn rækker tilbage til
Anders Sørensen Vedel. Han udgav
i årene 1591-92 otte bøger, der var
"Prentet paa Liliebierget udi Ribe".
Om disse bogudgivelser og tryk-
keriet se artiklen s. 50.

ISBN 87-89827-16-3
ISSN 0905-5649

Bindets baggrundsillustration: Videnskabernes Selskabs Kort, 1804

Illustration på forsiden, se s. 65

Illustrationer på bagsiden, se s. 31, 51 og 69

Indhold

Torben Bisgaard	
Mindeord over Stig Jensen	5
Karen Høilund Nielsen	
En gravplads fra Okholm	
- lokal eller fremmed befolkning?	7
<i>A burial place from Okholm</i>	
- <i>local or foreign people?</i>	20
Mechthild Schulze-Dörrlamm	
En frankisk Korsfibel fra 9. århundrede fra Ribe	22
<i>Eine fränkischer Mantelfibel aus Ribe</i>	27
Hans Skov	
Kloakarkæologi i Grønnegade og Korsbrødregade	29
<i>Archaeology in the sewers of Grønnegade and Korsbrødregade</i>	39
Claus Feveile og Hans Skov	
Arkæologiske undersøgelser	
- i Peder Dovns Slippe, Vægtergade og på von Støckens Plads	41
<i>Archaeological investigations</i>	
- <i>at Peder Dovns Slippe, Vægtergade and von Støckens Plads</i>	49
Erik Dal	
Liljebjerget	
- Anders Sørensen Vedels bogtrykkeri 1591-92	51
<i>Liljebjerget</i>	
- <i>Die Druckerei von Anders Sørensen Vedel 1591-92</i>	63
Iben Fonnesberg Schmidt	
Ribe og striden mellem stiftamtmand og magistrat	
under Store Nordiske Krig	64
<i>Ribe and the conflict between prefect and town council</i>	
<i>during the Great Nordic war</i>	75
Steffen M. Søndergaard	
Lustrupholm	
- historie og restaurering	76
<i>Lustrupholm</i>	
- <i>history and restoration</i>	81
Susanne Benthien	
Dronning Dagmar-statuen på Ribe Slotsbanke	82
<i>Queen Dagmar's statue at Ribe Slotsbanke</i>	92

Ribe og striden mellem stiftamtmand og magistrat under Store Nordiske Krig

Af Iben Fønnesberg Schmidt

I begyndelsen af 1700-tallet var Danmark et land i krise og en stat i forandring. Størstedelen af landets befolkning led - som store dele af Europa - under en økonomisk lavkonjunktur, og disse forhold blev forværret af den Store Nordiske Krig, som brød ud i 1709 og kom til at vare helt til 1720. Staten var i stadig forandring, fordi de ændringer af det politiske og det administrative system, som blev påbegyndt ved enevældens indførelse i 1660, langt fra var gennemførte. I denne på mange måder turbulente tid kom magistraten i Ribe i strid med stiftamtmanden over Ribe Stift om magistratens varetagelse af byens styre, hvilket udviklede sig til, at centraladministrationen måtte skride ind og nedsætte en inkvisitionskommission i sagen.

I 1709 angreb Danmark, i alliance med Sachsen og Rusland, Sverige og blev dermed kastet ud i den Store Nordiske Krig, som skulle komme til at vare helt til 1720. Udgifterne til denne langvarige krig blev finansieret ved ekstraskatter, som blev pålagt hele befolkningen. Kong Frederik IV fulgte nemlig i sådanne ressourcekrævende tider det finanspolitiske princip ikke at røre ved satserne på de ordinære indtægtskilder, men i stedet at supplere disse med ekstraordinære indtægter, og det princip viste sig velegnet under Store Nordiske Krig. Her finansieredes de enorme ekstra udgifter hovedsageligt gennem ekstraordinære skatter med navne som krigsstyr, kopskat, hesteskat og karosseskat samt besluttede luksusskatter som parykskat og andre, som så alle efter krigens slutning kunne afvikles forholdsvis simpelt. Disse ekstraskatter blev i højere grad pålagt Danmark end de øvrige dele af det daværende monarki og ramte altså også Ribe hårdt¹. I 1715 måtte byen således betale 2305 rigsdaler og i 1716 2335 rigsdaler i krigsstyr, mens der i 1717 var kommet kopskat, hesteskat og karosseskat til, således at den i alt skulle betale 5305 rigsdaler - langt mere end den ordinære skat (se nedenfor). I 1718 lykkedes det byen at opnå et mindre nedslag i disse ekstraordinære skatter, så den dette år kunne "nøjes" med at betale 5157 rigsdaler i alt. Hvert år kneb det gevaldigt for borgerne at udrede det fulde beløb, så man var hele tiden i restance med en del af betalingerne².

I forvejen var det almindelige skattetryk steget kraftigt. I sidste halvdel af 1600-tallet var finansieringen af statens udgifter nemlig blevet ændret. Tidligere var statens udgifter i høj grad blevet dækket af indtægter fra krongodset - domæneindtægterne -

der for eksempel havde udgjort knap halvdelen af statens indtægter i 1602. Men for at betale den store statsgæld, som 1600-tallets mange krige havde oparbejdet, blev store dele af krongodset solgt i perioden efter 1660. Herved fik man midler til at tilbagebetale gælden, men bortsalget betød, at staten fremover ikke havde særligt store krongodsindtægter og derfor overvejende måtte finansiere sig selv ved hjælp af skatter. Ved år 1700 var den gamle domænestat altså blevet forvandlet til en skattestat. Det høje skattetryk belastede hele landets befolkning. En dansk fæstebonde mærkede således tydeligt forvandlingen fra domænestat til skattestat: i de sidste årtier af 1600-tallet betalte han 2,60 - 2,70 rdl. pr. tønne hartkorn i skat, hvor han i midten af 1600-tallet havde betalt 0,62 rdl. pr. tønne hartkorn - altså fire-fem gange så meget³. Også byernes borgere mærkede en tungere almindelig skattebyrde.

Hertil kom, at også militæret i begyndelsen af 1700-tallet udgjorde en stor økonomisk belastning for den danske befolkning i såvel fredstid som under krigene. Ikke blot havde Danmark en stor flåde, men riget var også blevet et af de mest militariserede lande i Europa: hvor der sidst i 1600-tallet var én soldat for hver 50 indbyggere, var der i begyndelsen af 1700-tallet én soldat for hver 25 indbyggere. Kun Sverige og Preussen havde en lignende høj grad af militarisering. Militæruddgifterne udgjorde selv i fredstider mindst halvdelen af statens udgiftsbudget, og indkvarteringsbyrderne lå tungt på de danske købstæder⁴. Af byernes korrespondance med kongen og den centrale administration fremgår det, at de ofte forsøgte at slippe for denne byrde - eller det mindste at få den lettet lidt. Dette gjaldt også

Fig. 1. Ribe 1747, malet af Hans Heinrich Eegberg. Foto: Poul Anker Nielsen.

Ribe 1747, painted by Hans Heinrich Eegberg.

Ribe, der for eksempel i det tidlige forår 1715 anmodede om at slippe for at skulle indkvartere flere soldater, men i marts 1715 fik afslag fra Land Etagens General Commissariat på denne anmodning⁵.

Byrderne var særligt tunge, fordi det danske hovederhverv, landbruget, var midt i en dyb krise, som varede fra midten af 1600-tallet til omkring 1740. Krisen skyldtes afsætningsvanskeligheder for de danske landbrugsprodukter. Eksporten af korn faldt, blandt andet fordi England fra 1689 begyndte at sælge korn til meget lave priser på det europæiske marked. Samtidigt faldt eksporten af kvæg kraftigt, fordi Nederlandene, som havde været et af de største aftagerlande af dansk kvæg, forhøjede importtolden på øksne og derved gjorde udenlandsk kvæg ude af stand til at konkurrere med det indenlandske kvæg. Depressionen nåede sit lavpunkt omkring 1735, og først fra 1740 gik det for alvor opad mod den nye højkonjunktur, som Danmark oplevede fra omkring 1750⁶.

Landbrugskrisen, 1600-tallets mange krige, det deraf følgende høje skattetryk samt statens er-

hvervspolitik, som favoriserede hovedstadsområdet, gjorde sidste halvdel af 1600-tallet og næsten hele første halvdel af 1700-tallet til en stagnations- og nedgangsperiode for de fleste af landets købstæder. Krisen i landbruget påvirkede købstædernes økonomi på to måder: for det første mistede købmændene i udskibningskøbstæderne indtægter ved ikke at have handelen med korn og øksne med fremmede opkøbere. For det andet reducerede krisen den indenlandske efterspørgsel, fordi landbefolkningens købekraft faldt. Da købstæderne jo var landbefolkningens indkøbscentre, var de særdeles sårbare overfor svingninger i landbrugernes efterspørgsel. I kriseperioder for landbruget svandt næsten alle købstæders almindelige handel med oplandet derfor stærkt ind. Alt dette forværredes så yderligere af, at de kriseramte købmænd i købstæderne efterhånden ikke længere havde den fornødne kapital til at investere i de nye projekter, som den merkantilistiske stat satte i gang andre steder, primært i hovedstadsområdet, og som kunne have givet købstæderne nye indtjeningsmuligheder⁷.

Ribe var blandt de hårdest ramte købstæder, da byen havde været en af de vigtigste udskibningshavne for øksneeksporten. Allerede i 1680 beskrev Ribes borgere i en skrivelse til Rentekammeret byens store "decadence", som blandt andet skyldtes nedgangen i øksnehandelen⁸. I begyndelsen af 1700-tallet led byen, som på dette tidspunkt talte et par tusinde indbyggere, stadig hårdt under krisen. Dette ses også af byens skatteansættelse. Hvor den i 1656 var sat til 263 mark, i 1667 til 82 mark og i 1680 til 40 mark, var skatteansættelsen i 1735 faldet til bare 13 mark⁹. At øksnehandelen også under Store Nordiske Krig var voldsomt reduceret, fremgår blandt andet af Ribes pengemesterregnskaber: i 1718 fik byen kun 15 rigsdaler i bropenge fra staldøksne og heste, hvilket var et absolut lavpunkt og katastrofalt for byen, som her mistede nogle af de indtægter, den hidtil havde kunnet bruge til at holde byens fælles ejendomme og veje og broer i god stand¹⁰.

Administrationen af Ribe

På denne tid blev byen styret af en magistrat og var under tilsyn af en stiftamtmand. Hertil kom, at byens borgerskab var inddraget i byens styrelse, idet de af byens indbyggere, der havde fået borgerskab, kunne deltage i rådstuemøder og have forskellige ombud såsom at taksere skatterne eller bistå i revisionen af byens regnskaber¹¹. I sidste halvdel af Store Nordiske Krig bestod byens magistrat af en præsident, Casten Worm, en borgmester, Peder Bang, samt tre rådmænd: Morten Henriksen Evendorph, apoteker Johan Joachim Neumann og Nikolaj Riis. Dette, at magistraten var ledet af en præsident, var et særligt privilegium, som Ribe fik i 1667, hvor titlen ændredes fra første borgmester til præsident¹². Antallet af rådmænd var i løbet af 1600-tallet blevet indskrænket fra otte til tre, men derudover var byens ledelsesform ikke ændret meget siden middelalderens slutning.

Rekrutteringen til magistratens poster var imidlertid ændret. Magistratembederne havde mistet prestige, og desuden var det i de dårlige økonomiske tider kun meget få, der for den ringe løn, der blev givet øvrighedspersonerne, var villige til at påtage sig et så tidskrævende arbejde. Embederne tiltrak derfor ikke længere de kompetente mænd, som hidtil havde søgt at blive medlemmer af magistraten. Blandt andet derfor var der stor utilfredshed med

Fig. 2. Mathias Worm døde i 1707 og hans kone Margreta de Hemmer i 1723. I Ribe Domkirke hænger deres epitafium med portrætterne. Foto: Lis Andersen.

The epitaph of Mathias Worm and Margreta de Hemmer in Ribe Cathedral.

købstædernes magistrater i centraladministrationen. Måske i et forsøg på at imødegå dette havde kongen i 1667 udpeget den veluddannede Mathias Worm, søn af Ole Worm og opvokset i København, til præsident i Ribe, skønt han ikke havde nogen egentlige forbindelser til byen¹³.

I 1700 overtog Casten Worm så embedet efter sin fader. Worm-slægten talte i denne periode flere højestående kongelige embedsmænd, blandt andet to af Casten Worms farbrødre, Willum og Johan Worm. Willum Worm var ud over at være justitiarius Højeste Ret også kancellieråd og aktiv i Danske Kancelli indtil sin død i 1704; Johan Worm havde arbejdet i både Danske Kancelli og Rentekammeret før han i 1708 blev generalprokurør, hvilket han blev til sin død i 1718¹⁴. Hvor præsident Casten Worm altså ikke var af gammel Ribe-slægt, men som af en tilflytter, var de øvrige medlemmer af byens magistrat, borgmesteren og rådmændene, alle af gamle Ribe-slægt.

Stiftamtmandembedet var forholdsvis nyt og var opstået som resultat af en række omlægninger i 1600-tallet af såvel central- som lokaladministrationen. De største ændringer i den lokale administration var omdannelsen af de gamle len til amter og fastlæggelsen af regeringens forhold til købstadsstyrelserne. I 1662 blev det i en kongelig ordre påbudt, at lenene skulle kaldes amter, og at lensmændene herefter skulle kaldes amtmænd. I forvandlingen fra lensmandsposter til amtmandsposter blev disse embeders ansvarsområder kraftigt beskåret. Desuden udnævntes en række stiftamtmand, som skulle være centraladministrationens øverste lokale repræsentanter og fungere som mellemled mellem den og lokalbefolkningen og formidle dens beslutninger til de underordnede lokale embedsmænd og befolkningen. De skulle desuden føre tilsyn med amtmændene i deres stift, samtidigt med at de ofte selv var amtmænd i et eller flere amter der. Hvor lensmændene havde besiddet stor selvstændig magt, blev amtmændene altså indpasset i det centraladministrative hierarki og underordnet centraladministrationens ledelse i København.

I enevældens første år rørte kongerne ikke ved købstadsstyrelsen, som altså i disse år heller ikke mærkede noget til centraliseringsbestrebelse. Tværtimod fik borgerstanden som tak for hjælpen ved enevældens indførelse i 1660 opfyldt deres ønske om direkte forbindelse til kongemagten. Når der udstedtes kongelige befalinger, skulle disse sendes

direkte til magistraten. Borgerne fik også ret til at sende sager direkte til kongen uden om andre myndigheder.

I januar 1682 kom imidlertid købstadsforordningen, som slog byernes underordningsforhold under kongemagten fast og opsatte detaljerede regler for købstædernes indre forhold. I juli 1682 blev centraladministrationens kontrol med købstæderne atter slået fast, da det i stiftamtmandenes nye instruks blev understreget, at disse skulle have inspektion med deres stifts købstæder og disses øvrighed, og at de derfor mindst en gang om året skulle besøge hver købstad i deres stift. Fandt stiftamtmanden uregelmæssigheder i købstædernes styrelse, skulle det straks indberettes til centraladministrationen¹⁵. På denne måde blev købstæderne indlemmet som det lokale led i den samlede centraladministration. Selv om der ikke var sket de store ændringer i købstædernes indre styre, idet magistrat-styreformen blev bibeholdt, skete der altså store ændringer i forholdet mellem købstad og centralstyre. Man skal dog nok regne med, at der er gået nogen tid, fra disse ændringer blev iværksat i 1660'erne-1680'erne, til de for alvor slog igennem på lokalt plan.

Ribe lå i Riberhus Amt, som var et af de tre amter i Ribe Stift; de øvrige to var Koldinghus og Lundens-Bøvling. Stiftamtmand i Ribe Stift og amtmand over Riberhus Amt var Heinrich Ernst von Calnein, som blev udnævnt til disse poster 16. marts 1711. Calnein havde før sin udnævnelse til stiftamtmand været overhofmester ved det ridderlige akademi i København¹⁶. Som stiftamtmand - eller stifts-befalingsmand, som det også kaldtes - var Calnein altså centraladministrationens øverste lokale repræsentant i Ribe Stift og havde det direkte tilsyn med købstæderne og med købstædernes øvrigheds-personer¹⁷. Stiftamtmandsresidensen lå i Ribe, og kontrollen med denne by har derfor formodentligt reelt været skarpere end kontrollen med de øvrige købstæder i stiftet, der blev besøgt regelmæssigt, men sjældnere.

Striden mellem stiftamtmanden og magistraten

Midt under Store Nordiske Krig opstod der en krise mellem Ribes stiftamtmand og Ribe bys magistrat¹⁸. Striden begyndte med, at stiftamtmand Calnein rejste en række klager mod magistraten. Klagerne blev indgivet over flere år og handlede gennem hele for-

Fig. 3. Mathias Worm boede på Nederdammen 25, og på baghuset sidder denne mindeplade. Foto: Lis Andersen.

Mathias Worm lived in Nederdammen, and a plaque is placed on the house.

løbet primært om magistratens forvaltning af byens indkomster og dens regnskabsførelse, men antallet af Calneins klager steg fra 1713 til 1718, og de ændrede delvist indhold.

I april 1713 klagede Calnein over, at Ribes skateregnskaber for 1710-1711 skulle have været indleveret til Rentekammeret, som havde rykket for dem. I 1715 klagede han på et rådstuemøde 18. november over, at der ikke var orden i rådstuens breve og protokoller, ligesom han manglede en fortegnelse over indkomsterne fra byens jorder. Desuden krævede Calnein svar på, hvordan magistraten forestillede sig, at "byens Publique reparationer paa bedste og nøtteligste maade kand blive forretagen, og heldst de allernødvendigste, Saasom Skibbroen, dend Syndre Port og deslige". Endelig krævede Calnein, at hele magistraten skulle være til stede, når

byens sager afgjordes. I 1716 fremkom Calnein i et brev af 9. januar med et nyt krav: nu ville han se kopier af fundatser vedrørende byens ejendomme og de ejendomme, hvis indtægter skulle bruges til at forsørge byens fattige¹⁹.

Sagen kulminerede, da Calnein i sensommeren 1717 pludseligt sendte en supplik til kongen og bad ham gribe ind og nedsætte en kommission, som kunne undersøge magistratens embedsførelse. Calnein fremførte en række klager: midlerne til de fattiges forsørgelse formindskedes, fordi de ejendomme, som var testamenteret til at forsørge dem, forfaldt; magistraten havde ifølge Calnein ikke styr på restancerne på udlejen af byens jorder og enge; byens damskifter, broer og dæmninger forfaldt; og endelig klagede Calnein over, at indtægterne fra de enge, som magistraten beholdt til finansiering af

damskifternes reparation, ikke reelt blev brugt til at reparere disse²⁰.

Sagen blev behandlet i konseillet 1. september 1717, og det noteredes, at konseillet mente, at "Commiss. kunde bevilges, men 2 commissarier kunde være nok for at spare bekostning"²¹. Det var på dette tidspunkt almindeligt at nedsætte kommissioner til at afgøre tvistigheder, men inkvisitionskommissioner over købstæders forhold synes ikke at have været almindelige²².

Inkvisitionskommissionen begyndte sit arbejde 9. maj 1718 med at udstede en stævning til et møde i Ribe 5. juli 1718²³. Nu reagerede præsident Worm, som i en supplik til kongen klagede over, at Calnein nogle gange holdt magistraten uden for sager, der vedrørte byen. Dette var således blandt andet sket i forbindelse med en krigsstyrsrevisionskom-

missions besøg i byen²⁴. Desuden beklagede Worm, at Calnein havde bedt om en inkvisitionskommission over byens forhold, idet en sådan betød en ekstra udgift for byen - hvilket ikke "hafde været fornøden, om stifta.[stiftamtmanden] hafde med større forstand gaaet den rette vej". For at spare byen omkostningerne ved en kommission bad Worm at få specificeret Calneins klager, idet han så "inden 6 uger vil besvare og forklare dem saaledes saa at ingen Commission skal giøres fornøden". Hvis dette ikke var muligt, og hvis inkvisitionskommissionen altså skulle nedsættes, havde Worm en række indvendinger. Blandt andet ønskede han, at kommissionen ikke alene skulle undersøge magistratens forhold, men også stiftamtmandens forhold angående byen. Ligeledes ønskede Worm, at de borgere, som havde oppebåret byens indkomster, skulle indkaldes og aflægge regnskaber for disse²⁵.

I juli 1718 fremførte Calnein så overfor kommissionen 20 klagepunkter. Nogle af disse punkter var gentagelser fra tidligere år, men der var også kommet nye til. Kravene om at se rådstuens protokoller og om at få en redegørelse for byens lejeindtægter fra jorder og enge blev gentaget. Også kravet om en redegørelse for de fattiges kapitaler kom frem igen: "Hvad de fattiges Indkomster kand være, at forstaae, det som baade henhører til byen og de fattige, saasom Gildens boeder, giæste boeder, almisse boeder, og flere deslige Capitaler, og hvor meget til byen henhører, sampt hvor meget til de fattige. Item hvor af det kommer at samme boeder i Eendeel nedbrydes, I Eendeel rujneris og gandske bliver øde. Endelig hvor de Capitaler som til Byens fattige ere bestaaende, hos hvem, hvor J og hvad frugt eller Rendte der af aarlig Nydes, saa og til hvem frugten Der af bliver udgifven". Endelig blev også klagen over manglende orden på restancerne på lejeindtægterne fra byens enge og jorder gentaget.

Blandt de nye krav og klager var, at Calnein ville se dokumentation for, hvornår der sidst var blevet holdt visitation i Ribe før hans udnævnelse til stiftamtmand; han ville ligeledes se bevis for, hvornår magistraten sidst havde aflagt regnskaber, og for indbetaling af skatterne. Desuden krævede Calnein en oversigt over alle byens indtægter, en jordebog over byens enge og jorder, og en oversigt over, hvem der lejede byens marker og jorder. Calnein forlangte også at se et regnskab for istandsættelsen

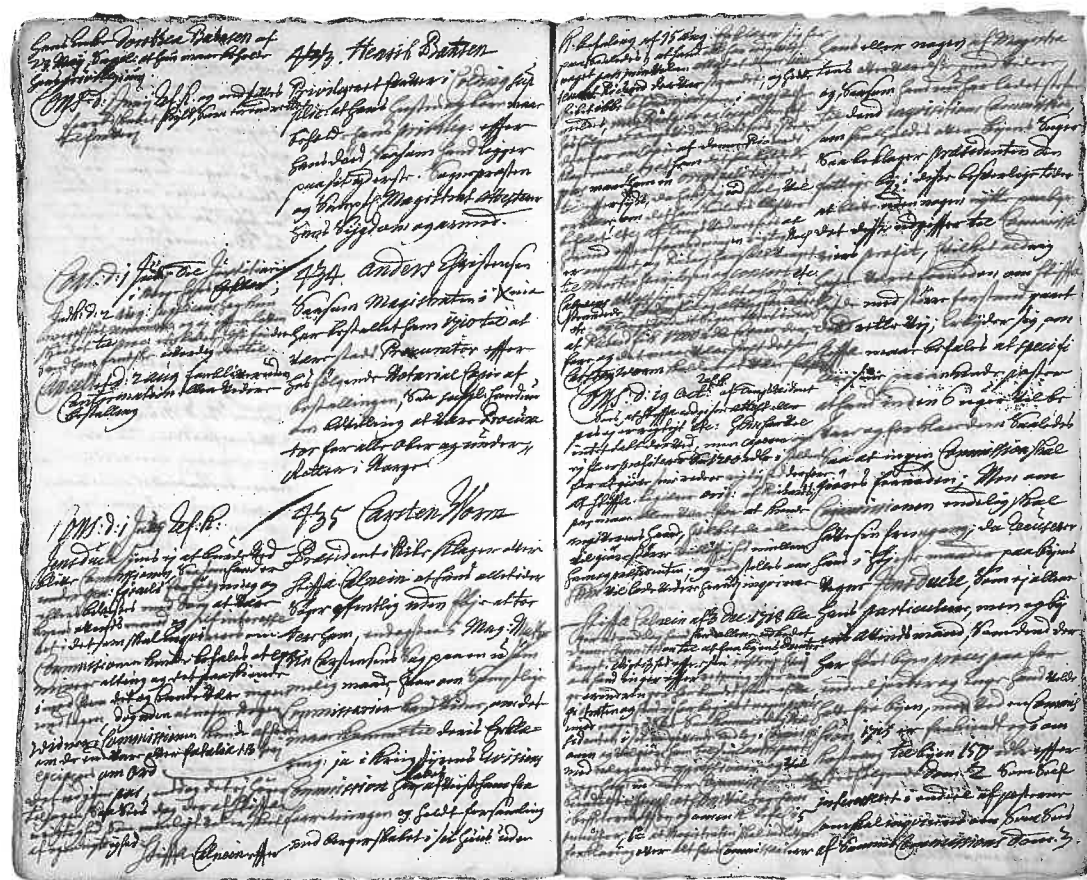

Fig. 4. Casten Worms supplik fra 1718 blev indført i Kancelliets kopibog. The petition of Casten Worm was written into the Chancellery's letter book.

Fig. 5. I 1708 blev det gamle rådhus i Grønnegade fraflyttet, og i 1709 rykkede man ind i den bygning, der i dag kaldes "Det Gamle Rådhus". En af nyanskaffelserne var et bord, sandsynligvis dette ovale bord med den lederbetrukne bordplade. Foto: Lis Andersen.

In 1709 the city council moved into "The Old Townhall". This table was probably bought at that time.

og indretningen af det nye rådhus i 1709: magistraten skulle "aflegge Regenskab hvad det nye Raadhuus har kost, og hvor mange Penge til dets hielp for det gamle Tømmer og Steen sampt grunden af forrige Raadhuus er Jndkommen".

Calnein klagede endvidere over byens brandberedskab og ville vide, "hvorfore icke Brand Reedskab i Byen af Spøgter, Spande og deslige er forordnet og anskaffet"? Calnein klagede nu også over den manglende vedligeholdelse af byens diger og veje og udbad sig en forklaring på, "dend saa kaldede Skibbroe er saaledis blefven stoppet, at fast icke een Baad kand flyde der over", trods det at der "for Een Snees aar siden kunde gaee smaae Jagter til Byen; Ja, for 40 aar siden kunde her i byen ligge Snecker paa 4 à 500 tønner og nu icke baade paa 10 tønner, og hvorforre denne aae icke hvert aar er Ryddet, sampt dend SteenMuur eller Bolværk som gaar langs med Skibbroe Aaen icke Aarligen repareret, in summa hvorfore ald dend ... fordærv icke i tiide er forrekommet". Calnein ville også have en forklaring på, "hvorfore icke Pæle findes paa begge sider af kiøreveien, fra dend Nordre fiæle broe til Enden af veyen, at folck der efter kand kiørre og Ridde ved Natt og dag, Naar Vandet er høit." Calnein fortsatte polemisk med at kræve besked om, "Paa hvis ansvar det vil ankomme med de Siæle, som formedelst samme pæles mangel, i høie Vande, nu paa nogle aars tiid ere ombragte"? Endeligt udbad Calnein sig en forklaring på, hvorfor magistraten ikke havde reageret på hans tidligere henvendelser om disse forhold²⁶. Calneins mange klager tegner et trist billede af en by i forfald, men spørgsmålet er, om der virkelig var hold i klagerne over magistratens embedsførelse.

Klagersernes rigtighed

Alle Calneins klager handlede om ting, som stiftamtmanden ifølge sin instruks havde pligt til at føre tilsyn med, og magistraten anfægtede da heller ikke på noget tidspunkt Calneins ret til at blande sig i disse forhold. Det er på baggrund af det bevarede kildemateriale ikke muligt at tage endelig stilling til, hvorvidt Calnein havde ret i alle sine klager. Der er ikke bevaret nogen rapport fra inkvisitionskommissionen, som i det hele taget ikke har efterladt sig mange spor - vi véd ikke engang, hvornår denne kommission sluttede sit arbejde. Det er meget mu-

ligt, at Calnein har overdrevet i sine beskrivelser af byens forfald og af magistratens mangler for at få Danske Kancelli til at skride ind. Graden af byens materielle forfald kan ikke længere vurderes, og i det hele taget kan kun få af klagepunkterne kommenteres.

Byens pengemesterregnskaber kan give oplysninger om restancerne for mark- og engleje, som Calnein mente, der ikke var styr på. Regnskaberne viser, at disse restancer i 1715 var 303 rigsdaler, men at de i 1716 var faldet til 271 rigsdaler og i 1717 til 255 rigsdaler. I 1718 steg de samlede restancer for 1713, 1714, 1715, 1717 og 1718 dog til 319 rigsdaler²⁷. Der var altså tale om betydelige restancer, men rådstuen synes at have haft overblik over dem, og faldet i 1716 og 1717 tyder på, at magistraten har forsøgt at inddrive restancerne fra borgerne.

Et referat fra et rådstuemøde i maj 1718 viser, at magistraten ganske rigtigt havde nogle regnskaber, som i nogle år havde været ureviderede, og at der må have været uorden i nogle af magistratens brev-bøger og dokumentsamlinger²⁸. Magistraten besluttede nemlig på dette møde at udarbejde en fortegnelse over byens breve, primært af hensyn til en anden kommission, som snart kom til byen²⁹, men også for at imødekomme "dend af hans Kongel: Maj:st allernaadigste ofuer Byens Sager anordnede reuisions Commission". Desuden bad præsident Worm på dette møde den øvrige magistrat om at hjælpe ham med at gennemgå de "i Nogle Aar ureviderede" regnskaber, så restancerne kunne blive inddrevet. Derudover blev der holdt syn over gildets og de fattiges huse³⁰. Også et brev fra præsident Worm til kongen fra sommeren 1718 tyder på, at magistraten var ved at klarlægge forholdene omkring byens eng³¹. I maj 1718 indleverede amtsforvalter Bunden en oversigt over restancen på kop- og krigsskat for 1717, og tre dage senere lavede magistraten på rådstuemødet en liste over samme restancer. Dette blev fulgt op af, at magistraten 9. juni besluttede at inddrive disse restancer fra 1717³². Calnein havde altså ret i, at magistraten havde været sløset med nogle af sine sager. Men det var nu ganske almindeligt forekommende, at byerne var i restance med de store ekstraskattebeløb. Af centraladministrationens arkiv ses det, at Rentekammeret måtte rykke mange af de danske købstæder for restancer. Problemet synes at have været landsdækkende; i foråret 1718 var det blevet så galt, at der blev udsendt en

kongelig forordning om inddrivelse af resterende skatter³³. Også dét at være bagud med indsendelse af regnskaberne var almindeligt blandt danske købstæder; Rentekammerets renteskriverkontor sendte flere enslydende rykkerbreve herom ud til en række danske købstæder. Dette skyldtes formodentligt ikke så meget sløseri hos de forskellige byers magistrater, som at borgerne reelt ikke kunne betale ekstraskatterne.

Med hensyn til Calneins klage over byens forfald viser regnskaberne fra byens to kæmnere, at der løbende blev foretaget små reparationer på byens

Fig. 6. Casten Worm vides at have forfattet teksten på to kisteplader i Domkirken. Den her viste tilhører Anne Margrete Svane, død 1737. På Sophie Stouds (død 1714) har han digtet et vers:

*Spor noget ad hvem her er Lagt
I Skiul For verdens moye
Den læser Skal det være Sagt
Ham ingen Kand fornøye
Thi hvilken haand Kand grafue ud
Hvad pen Kand noksom skrive
Dend Dyd Som var hos SOPHIE STOUD
Hun Skal et forskrift blive*

Casten Worm has written the text of two coffin plates. This one belonged to Margrete Svane, who died in 1737. On Sophie Stouds plate (dead 1714) he wrote a poem.

veje, broer og møller. Hvad angår Calneins klage over Sønderports forfald, viser kildematerialet, at magistraten faktisk i sommeren 1716 beordrede byens ene kæmner at reparere denne. Kæmnerregnskaberne viser, at der blev foretaget en del reparationer dér i august 1716, hvor byens daværende kæmner til Sønderport, Christen Andersen Snedicker, ansatte muremestre og karle til at foretage diverse reparationer på porten. I alt brugte denne kæmner dette år 251 rigsdaler, hvoraf langt størstedelen gik til Sønderports reparation. Kæmnerens regnskaber viser desuden, at der i 1716 også blev foretaget reparationer på slusen og dæmningen samt småreparationer på nogle broer³⁴.

I foråret 1717 kom en inspektør Oppenhagen efter magistratens begæring til Ribe fra København for at reparere Skibbroen³⁵. Af regnskabet fra kæmneren til Nørreport, Jep Nielsen Kierkeby, ses det, at byen i sommeren 1717 afholdt en del udgifter til Skibbroens reparation. I alt løb udgifterne for denne kæmner dette år op til 136 rigsdaler, hvoraf størsteparten blev brugt netop til Skibbroens reparation³⁶. Disse store udgifter var med til at give underskud på byens regnskaber, pengemesterregnskaberne, som både i 1715 og 1716 viste store underskud. I 1717 og 1718 blev disse regnskaber kun reddet af, at det lykkedes at indkræve en stor restance fra en af byens borgere.

Calnein nævnte da heller ikke klagerne over Sønderport og Skibbroen igen, men klagede i sensommeren 1717 i stedet over, at byens damskifter, dæmninger og broer forfaldt.

Det ses altså, at magistraten imødekom nogle af Calneins klager allerede før, Calnein havde bedt om en inkvisitionskommission. Andre forhold blev der først rettet på, efter at Calnein havde klaget til kongen. Byens forfald kan ikke retfærdigvis alene bebrejdes magistraten, når man husker på den økonomiske krise, der prægede Ribe og de andre danske købstæder i disse år. Der lader rigtig nok til at have været en del uorden og forsinkelser i byens regnskaber og papirer, men Ribes magistrat var ikke den eneste købstadsmagistrat, der havde problemer på dette område.

Præsident Worms og stiftamtmand Calneins roller i striden

Hvorfor udviklede forholdet mellem stiftamtman-

den og Ribes magistrat sig så sådan, at Calnein fandt det nødvendigt at inddrage centraladministrationen?

Forklaringen på konflikten optrapning skal formentlig ikke søges i en principiel modvilje hos Casten Worm mod indblanding fra centraladministrationen. Worm benægtede ikke på noget tidspunkt i sine breve til kongen stiftamtmandens ret til at få de oplysninger, han krævede. Worm var kongeligt udnævnt og altså kongelig embedsmand, og der er ikke grundlag for at tro, at han var fjendtlig over for statsmagten som sådan. Som medlem af en af de nye embedsslægter er der meget, der taler for, at Casten Worm snarere følte en vis tilknytning til det centrale administrative system end fjendskab eller uvidenhed over for det. Men i sin supplik i maj 1718 klagede Worm som sagt over, at Calnein nogle gange holdt magistraten ude fra sager, der vedrørte byen. Worm skrev, at Calnein "alletider Søger offentlig uden føje at tortere ham", og som eksempel nævnte Worm blandt andet Calneins opførsel, da krigsstyrsrevisionskommissionen var i byen, hvor Calnein "afviiste ham [Worm] fra forretningen og holdt forsamlings med borgerskabet i sit huus uden hans [Worms] eller nogen af Magistratens overværelse"³⁷. Worm var altså tilsyneladende vred over at være blevet tilsidesat af Calnein og klagede over at være holdt uden for - ikke over, at Calnein havde blandet sig³⁸. Worm optrappede konflikten, da Calnein havde bedt om en inkvisitionskommission, ved at forlange, at også Calneins embedsførelse skulle være genstand for kommissionens undersøgelser. Formodentligt skyldtes dette vrede over Calneins inddragelse af centraladministrationen, som Worm fandt unødvendig - hvis bare "stiftta.[stiftamtmanden] hafde med større forstand gaaet den rette vej". Worm synes altså ikke at have været tilfreds med Calneins rolle i de lokale forhold og synes at ville have foretrukket at ordne tingene indbyrdes lokalt, sådan som man plejede at kunne gøre, før centraladministrationen strammede sit greb om den lokale administration. Der var altså stadig nogle tilpassevanskeligheder mellem de nye, lokale administrative systemer.

Det kan diskuteres, om der lå andet og mere end blot almindelig utilfredshed med magistratens embedsførelse bag Calneins klager. Calnein havde rigtigt nok ifølge sin stiftamtmandsinstruks pligt til at

indberette mangler i magistratens embedsførelse til centraladministrationen, men ligefrem at kræve en inkvisitionskommission over magistraten synes at være et voldsomt skridt. Hvorfor skred Calnein så drastisk ind netop i 1717, når man kan se, at han de foregående år havde nøjedes med få, spredte henvendelser til magistraten, og når magistraten nu allerede havde imødekommet nogle - om end ikke alle - hans klager? Måske ligger svaret i nogle begivenheder, der fandt sted i sommeren 1717 - få måneder, før Calnein satte skarpt ind over for magistraten.

I sommeren 1717 fik Calnein nemlig en alvorlig kongelig reprimande, og det kan meget vel have været det, der fik Calnein til at handle i sensommeren 1717 og bringe sin utilfredshed med magistraten videre til centraladministrationen - måske i et forsøg på at bevise, at han var sin post voksen. Reprimanden faldt i juni 1717 i et brev fra Danske Kancelli, hvori det hed, at kongen "kunde have største aarsag til at lade ham ved General Fiscalen tiltale for den formastelse samt mislig forhold og omgang i hans Embede". Dette var en alvorlig trussel; generalfiscalen var en højtstående juridisk embedsmand, hvis opgave var at undersøge og eventuelt som statens anklager rejse sag mod kongelige embedsmænd, der mistænkedes for embedsforseelser, så man har taget sagen ganske alvorligt i Danske Kancelli. Sagen handlede om, at Calnein havde overskredet sine beføjelser ved at udnævne en Niels Volquertsen til landfoged og derved havde desavoueret den kongeligt udnævnte lokale birkefoged på Vesterland-Føhr³⁹. Calnein slap for tiltale, men brevet må have givet ham en alvorlig forskrækkelse - og fået ham til at ønske at bevise sin duelighed og loyalitet over for kongen og hans administration. Det er meget muligt, at han nu ønskede at vise, at han var klar over, at han havde overskredet sine beføjelser, og at han nu agtede at holde sig til spillereglerne. Dette kunne forklare, hvorfor Calnein havde nøjedes med at rykke magistraten en enkelt gang i 1713 og 1716 og et par gange i 1715, men nu pludselig i sensommeren 1717 begyndte at forfølge sagen med større iver. Calnein var måske nok motiveret af sin pligtfølelse og embedsånd, men altså også af at bevise sin loyalitet, som han må have frygtet, at der var sæt tvivl om.

Sammenfatning

Stiftamtmand Calnein havde ret i nogle af sine kla-

ger over magistratens embedsførelse - der var vitterligt ikke den bedste orden i magistratens brev-bøger, og magistraten havde måske, på grund af den økonomiske krise, tilladt nogle af byens restancer at stå for længe. Men striden handlede ikke bare om de konkrete klager, Calnein fremførte. Bag striden lå magistratens vanskeligheder med at manøvrere i de økonomisk svære tider, hvor borgerskabet ikke kunne betale skatterne, og hvor byens kasse var så godt som tom. Også magistratens vrede over, at Calnein handlede uden om den og holdt den uden for sager, som vedrørte byen, spillede ind. Worm synes at have foretrukket at ordne tingene lokalt uden at inddrage den centrale administration mere end højst nødvendigt - sådan, som man havde plejet at gøre, før omlægningerne gav centraladministrationen større kontrol med købstædernes magistrater.

Bag striden lå også, at Calnein på grund af den kongelige reprimande ønskede at bevise sin duelighed over for den centrale administration og derfor ikke var interesseret i at ordne sagen i mindelighed med magistraten. Der var jo ikke blot tale om, at Calnein ville henholde sig til sin instruks og indberette byens mangler - Calnein var i stedet så opsat på at bevise sin loyalitet og tjenesteivrighed, at han ligefrem forlangte en kommission nedsat.

Analysen af striden mellem stiftamtmanden og magistraten har efterladt et billede af en købstad i økonomisk og delvist også i administrativ krise. Ribe kom i denne periode - som mange andre danske købstæder - i stadig tættere kontakt med såvel centraladministrationens lokale repræsentant som med centraladministrationen selv. Dette afslørede i Ribe et købstadsstyre, som nok havde viljen, men ikke kapaciteten til at følge med den effektiviserede centraladministrations administrative krav. Men magistraten kæmpede vitterligt i disse år mod store vanskeligheder, dels de mange krav fra centraladministrationen forårsaget af Store Nordiske Krig, og dels byens indbygges forarmethed, som gjorde, at mange af byens indtægter ikke kunne opkræves.

Noter

1. Jespersen 1989, s. 279-283.
2. LAN: D 22 35.
3. Jespersen 1989, s. 112-121.
4. Jespersen 1989, s. 300-301.
5. LAN: D 22 213, af 02. 03. 1715.

6. Jespersen 1989, s. 262.
7. Jespersen 1989, s. 262; cf. Becker-Christensen 1980, s. 57, 62 og 85.
8. Becker-Christensen 1980, s. 57-58.
9. Matthiessen 1929, s. 12.
10. LAN: D 22 321, 1718.
11. Linde 1982, s. 47-51; cf. Munch 1900, s. 78.
12. Matthiessen 1929, s. 19.
13. DBL: Worm, Matthias; Matthiessen 1929, s. 20.
14. DBL: Worm, Johan, og Worm, Willum.
15. Instruksen er genoptrykt i Wegener 1856-1860, s. 306-310. Det har ikke været muligt at finde Calneins udnævnelsesbrev fra 1711, der kunne indeholde specifikke instrukser til ham.
16. Bloch 1895, s. 129.
17. Jørgensen 1985b, s. 83-89 og 1985a, s. 29-31 og 67.
18. Striden har tidligere været behandlet af Hugo Matthiessen i Ribe Bys Historie 1660-1730 fra 1929, særligt s. 26-39. Gennemgangen af kilderne til denne strid har vist, at der i Rigsarkivet ligger flere kilder, som Matthiessen tilsyneladende ikke har kendt. Særligt vigtigt er det, at Matthiessen ikke kendte supplikken fra Calnein fra sensommeren 1717 om at få nedsat en kommission, en anmodning fra en af kommissarierne om at få lov til at vente med at begynde kommissionsarbejdet samt en supplik fra Worm fra foråret 1718. Desuden er en omdatering af et brev fra Worm 5. juli 1718 central, idet Matthiessen forlod sig på det fejldaterede brev og herudfra daterede kommissionen til 1715. Det må derfor konkluderes, at det kronologiske forløb i striden ikke var, som Matthiessen har beskrevet det. Matthiessens vurdering af magistratens adfærd som genstridig indtil 1718 bør derfor modereres. Fordi antallet af klager steg fra 1713 til 1718, kan det ikke retfærdigvis siges, at magistraten var for langsom til at gøre noget ved klagerne, idet nogle af disse klager var ganske nye for magistraten og først blev præsenteret i 1718. Endeligt er Matthiessens vurdering af, hvem der "vandt" striden, for unuanceret. Det kan ikke siges, at "Nederlaget var fuldstændigt" for magistraten, idet magistraten fik medhold i flere af sine klager hos centraladministrationen, og det er ikke rigtigt, at Calnein fik medhold hos kongen i alle sine krav.

19. RA: D. K.: D 29, indlæg til nr. 5 og 6, 1719.
 20. Calneins klager er refereret i RA: D. K.: D 28, nr. 82, 1717.
 21. RA: D.K.: D 109, 2. halvår 1717, nr. 95; se også RA: D.K.: D 106, møde 01. 09. 1717, nr. 95.
 22. Registrene i de protokoller fra Danske Kancelli, hvor inkvisitionskommissionen over Ribe magistrat er nævnt, nemlig RA: D.K.: D 109, D 28 og D 106, er gennemgået.
 23. RA: D.K.: D 29, indlæg til 5 og 6, 1719.
 24. Kommissionen skulle revidere krigsstyrens mandtal og taksation i hele Danmark (LAN: D 22 207, kopi af kongelig "placat" af 10. 04. 1717). Den var i Ribe 24. 03. - 03. 04. 1718. (RA: Rentekammeret, 2245.135 og 2245.139). Kommissionens rapport er bevaret i kopi i RA: Rentekammeret 2245.140.
 25. RA: D. K.: D 109, nr. 435, 1. halvår 1718.
 26. RA: D.K.: D 29, indlæg til nr. 5 og 6, 1719.
 27. LAN: D 22 321, 1715-1718 (der opstod ingen restancer i 1716).
 28. LAN: D 22 8, 04. 05. 1718.
 29. Se forordningerne af 17. 08. 1716 og 03. 07. 1717 om denne kommission, som blandt andet skulle foretage en undersøgelse af alle danske købstæders jorder, i Schou 1795, s. 339 og s. 360.
 30. LAN: D 22 8, 04. 05. og 05. 05. 1718.
 31. RA: D. K.: D 106, møde 08. 07. 1718.
 32. LAN: D 22 207, 16. 05. 1718; LAN: D 22 8, 19. 05. og 09. 06. 1718.
 33. Kongelig forordning af 14. 02. 1718 (referat hos Fogtman).
 34. LAN: D 22 8, 16. 07., 06. 08., 20. 08. og 17. 09. 1716; LAN: D 22 332, kærnerregnskaber for 1716.
 35. LAN: D 22 207, brev fra delefogeden af 15. 03. 1717. Se også LAN: D 22 207, 04. 08. og 05. 08. 1717 om borgernes eftersyn af de udførte reparationer. Udgifterne til reparationerne er opført i LAN: D 22 332, kærnerregnskabet for Nørre-port 1717.
 36. LAN: D 22 332.
 37. RA: D.K.: D 109, nr. 435, 1. halvår 1718.
 38. I den pågældende sag var Calnein berettiget til at være blandt de ledende i krigsstyrskommissionen, idet han var blevet beordret af kongen til at deltage i kommissionens arbejde angående

- Ribe Stift: LAN: B 9 179, brev fra kongen til Calnein af 15. 09. 1717.
 39. RA: D. K.: D 28, 1717, nr. 41, p. 466 B (af 28. 06. 1717).

Kilder

Rigsarkivet (RA):

Danske Kancelli:

- D 28 Jydske Tegnelser.
 D 29 Indlæg og Koncepter til Jydske Tegnelser.
 D 106 Kancelliprotokoller.
 D 109 Supplikver.

Rentekammeret:

- 2245.135: 1718 Kommissionen af 1717 15. sep. til at undersøge og revidere den for år 1717 påbudte krigsstyr tillige med andre ekstraordinære skatter af Nørrejylland, beskrivelse af dens forretning.
 2245.139: 1717-1718 Kommissionen af 1717 15. sep. til at undersøge og revidere de for år 1717 påbudte ekstraordinære skatter i Ribe stift, vedr. købstæderne.
 2245.140: 1717-1720 Specifikationer, mandtaller og breve m.m. vedr. ordinære og ekstraordinære skatter.

Landsarkivet for Nørrejylland (LAN):

Ribe Rådstuearkiv:

- D 22 8: Justitsprotokol for Raadstueretten.
 D 22 35: Skattebog.
 D 22 207: Kopibog for kongelige forordninger og kollegialbreve.
 D 22 213: Reskripter, kollegial- og stiftsbreve til magistraten.
 D 22 3 10: Regnskabsbog.
 D 22 321: Pengemesterregnskaber.
 D 22 332: Kærnerregnskaber.

Ribe stiftarkiv:

- B 9 178-180: Reskripter og Kancellibreve.

Litteratur

- Becker-Christensen, H.: "De danske købstæders økonomiske udvikling og regeringens erhvervs-politik 1660-1750", *Erhvervshistorisk årbog*, nr. 29 1979, Århus 1980, s. 41-97.
 Bloch, J.: *Stiftamtmand og Amtmand i Kongeriget*

Danmark og Island 1660-1848, København 1895.

Bricka, C. F. (ed.): *Dansk Biografisk Leksikon*, 1. udgave, København 1887-1905.

DBL: *Dansk Biografisk Leksikon*, se Bricka, C. F. Fogtman, L.: *Kongelige Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge*, København 1758-1823.

Jespersen, K. J. V.: "Tiden 1648-1730". I: Søren Mørch (ed.): *Danmarks Historie*, bd. 3, København 1989.

Jørgensen, H.: "Det oldenborgske monarkis central-administration og den lokale forvaltning i Danmark omkring 1750". I: Blomstedt, Y. et al. (ed.): *Administrasjon i Norden på 1700-tallet*, Oslo 1985a, s. 9-70.

Jørgensen, H.: *Lokaladministrationen i Danmark. Oprindelse og historisk udvikling indtil 1970*, Administrationshistoriske Studier nr. 11, København 1985b.

Linde, H.: "Købstadsadministrationen i Danmark". I: Ericsson, B. et al. (ed.): *Stadsadministration i Norden på 1700-tallet*, Oslo 1982, s. 11-79.

Matthiessen, H., O. Smith, & V. Hermansen: *Ribe Bys Historie 1660-1730*, København 1929.

Munch, P.: *Købstadstyrelsen i Danmark fra Kristian IV's Tid til Enevældens Ophør (1619-1848) I-II*, København 1900.

Schou, J. H. (ed.): *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne*, II Deel, København 1797-1849.

Wegener, C. F. (ed.): *Aarsberetninger fra Det Kongelige Geheimearchiv, indeholdende Bidrag til Dansk Historie af utrykte Kilder*, bd. II, København 1856-1860.

Summary

In 1709, Denmark started a war against Sweden. This war was to last 11 years and to put enormous strain on the finances of the country. The war took place in the middle of an agrarian crisis in which the main Danish occupation, the agricultural sector, suffered as the demand for its two main exports, grain and cattle, was reduced drastically. By reducing the domestic spending power and demand, this crisis also affected the towns deeply.

At the same time, Denmark went through great

administrative changes which affected all parts of society. The towns were now put under direct control from the central administration in Copenhagen as the local representative of the central administration, the amtmand and his superior, the stiftamtmand, were held responsible for the towns and were to inspect the towns and their administrations regularly.

In this period of economic crisis, the two administrative systems in Ribe clashed as the local representative of the central administration, stiftamtmand Calnein, started a dispute with the town council of Ribe over the discharge of their offices. There were indeed reason for complaints over the way the town had been administrated, but the dispute was worsened by the fact that Calnein for personal reasons wanted to be appear zealous and loyal and thus not only reported the omissions to the central administration, but even asked for a inquisition to be made against the town council of Ribe.

The town council seems to have preferred to conduct business in the way they were used to, without the involvement of the central administration and its representatives. However, they did not object formally to this intervention, and they did try to fulfil the demands made on them by Calnein. However, due to the agrarian crisis and the heavy taxes imposed on them, the town and its citizens were in serious want of money and this limited the possibilities of the town council.

Iben Fønnesberg Schmidt
 Koll. 8
 Universitetsparken
 8000 Århus C